

KAPITTEL 2

Religiøsitet og livssyn i Kyst-Norge på 1800-talet i eit komparativt nordisk og nordatlantisk perspektiv

Arnljot Løseth

Høgskulen i Volda

Samandrag: Artikkelen vil konsentrere seg om dei religiøse vekkingane, fråhaldsrørsla og seksuell åtferd i Kyst-Norge på 1800-talet, og alt vil bli sett inn i eit komparativt nordisk og nordatlantisk perspektiv. Artikkelen vil også kome inn på kva slags eventuelle verknader puritanske rørsler og livsførsel kunne ha hatt å seie for den økonomiske utviklinga i kystsamfunna.

Nøkkelord: drukning, religiøsitet, alkohol, disiplin, seksualitet, borgarskap

Religiøsiteten og drukningsdøden

«Vi må ha ei sterk gudstru her ute ved havet, fordi vi har berre ein planke mellom oss og døden når vi ferdes der ute,» fortel Arnt Sæterbø (f. 1902) frå Averøy (Løseth, 1996, s. 57). Det har vore vanleg å hevde at frykta for drukningsdøden har gjort gudstrua ekstra sterk for folk som budde ved kysten og hadde fiske eller sjøfart som hovudyrke. Den danske historikaren Poul Holm finn derimot ikkje støtte for dette synet når det gjeld vekkingane i dei siste tiåra av 1800-talet. I Agder «kan der ikke konstateres noget klart skel mellem indland og kyst eller mellem bønder, søfolk og

Sitering av denne artikkelen: Løseth, A. (2020). Religiøsitet og livssyn i Kyst-Norge på 1800-talet i eit komparativt nordisk og nordatlantisk perspektiv. I B. Løvlie, P. Halse & K. Hatlebrekke (Red.), *Tru på Vestlandet. Tradisjonar i endring* (Kap. 2, s. 17–39). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.104.ch2>
Lisens: CC BY-ND 4.0.

fiskere». Og i Bohuslän og på Nord-Jylland slutta bønder seg tidlegere til vekkingrørsler enn fiskarar og sjøfolk. Holm går altså imot det synet at fiskarane på grunn av yrket («en planke mellom dem og døden») automatisk er sterke i trua (Holm, 1991, s. 245–246, 258–259, 263–267).

Store delar av det protestantiske Europa og ikkje minst dei protestantiske delane av USA opplevde omfattande religiøse vekkingar frå slutten av 1700-talet og gjennom 1800-talet. Også mange stader i det katolske Europa var der tilsvarande rørsler, mellom anna i Frankrike. Der la mange observatørar merke til fiskarane sitt fromheitsliv, særleg frå 1830-åra, då ein ny «evangelisme» – oppmuntra av den romersk-katolske kyrkja – voks fram i fiskerisamfunna. Også franske historikarar har meint at folk i kyststrøk var spesielt religiøse. Den franske historikaren Alain Cabantous meiner derimot at dette berre galdt enkelte kyststrøk, og då først frå 1830- og 1840-åra. Bakgrunnen var nettopp ei systematisk evangelisering i første halvparten av 1800-talet. Dette er ein interessant parallell til Norge. Først med haugianismen på byrjinga av 1800-talet er det mogleg å peike ut enkelte strøk langs kysten som vart prega av ein puritansk og personleg kristendom (Johansen, 2017; Langhelle, 2002, s. 6; Nedkvitne, 1991, s. 66; Pavé, 2009, s. 219).

Sør-Vestlandet stod i ei særstilling når det galdt vekkingane i første halvdel av 1800-talet, men der var ein del haugianaraktivitet og ei rekke vekkingar også i mange andre bygder lenger nord på Vestlandet frå særleg 1820-åra og utover. Haugianarane fekk også oppslutning på Namdalskysten, men Hauge-vekkinga slo i liten grad rot i Nord-Norge. Der var kyststrøka og heile Finnmark nesten urörd, og den haugianske vekkinga slo sterkast rot i Bardu-dalen, som var kolonisert av folk frå Østerdalen og Gudbrandsdalen (Aadnanes, 1986, s. 32; Meistad, 1994, s. 312).

Religiøsitet og alkoholen

Særleg i sør og i vest vart dei religiøse vekkingane kopla til «det 11'te bodet» (du skal ikkje nyte alkohol) (Øidne, 1975, s. 4–5; Løseth, 1996, s. 52ff.). Fyll var heilt vanleg i Norge tidleg på 1800-talet og har samanheng med at brennevinsbrenninga nesten vart heilt fri i 1816. I 1835 kan konsumet av brennevin per innbyggjar ha lege på om lag 17,5 liter per år. I

tillegg var ølkonsumet høgt. Brennevinsbrenninga var mest utbreidd på Austlandet, Trøndelag og Indre Sogn, og biskop Neumann skreiv dette om edruskapsforholda i sistnemnde distrikt i 1835: «Himlen se i Naade til Indre Sogn» (Hodne & Grytten, 2000, s. 280–81; Johansen, 2019, s. 94).

Festlege samkomer i Rogaland var til dømes også prega av mykje drikk fram til 1830-åra. I 1826 skreiv biskop Munch at «unge Mennesker komme til kirken om Søndagen med Brændeviinsflasker i Lommen, hvoraf følger Svir og undertiden Slagsmaal». Slikt vart meir og meir uvanleg på kyrkjeplassen og i bryllaupa frå 1840-åra og utover. Grunnleggaren av norsk sosiologi, Eilert Sundt (1817–1875), samanfattar det slik for Ryfylke i 1859: «beruselse en skam, nydelse av br.vin og anden berusende drik ved bryllupper og begravelser kun undtagelsesvis.» Denne utviklinga i Nord-Rogaland kan, etter historikaren Svein Ivar Langhelle, krediterast haugianarane. Dei hadde ikkje vore ideologiske motstandarar av alkohol i sin tidlegaste fase, men dei vart det. Sjølv om dei vart mange, var dei overalt i mindretal i åra 1820–1850, men dei «oppnådde eit normativt hegemoni» i lokalsamfunna og påverka ein stor del av befolkninga (Langhelle, 2002, s. 7–15; Langhelle, 2006, s. 119; Sundt, 1859/1976, s. 129).

Haugianerne, 1848, Adolph Tiedemann. (Hentet fra: Wikimedia Commons.)

Langhelle set denne åtferdsutviklinga i samband med det rike vårsildfisket frå 1808 til 1870. Der var kanskje ein samanheng mellom vekkingane og det at så mange møttest under sildefisket. Påverknad kunne då lettare gå frå person til person, og det i eit område der folk ikkje følte stor klassemessig avstand til kvarandre. Også historikaren Hans Try (1934–1990) har peika på det påfallande med kor nøye innsigsområdet for silda tidleg på 1800-talet fall saman med det tidlege misjonsforeiningsområdet (Langhelle, 2002, s. 15–18; Try, 1986, s. 29–33).

Rogaland var også eit område der folk gjennom eit par hundreår hadde hatt tett kontakt med dei kalvinistprega landa Nederland og Skottland. Eit «jordsmonn» som gjorde det lettare for haugianismen å få innpass, hadde kanskje gjennom lang tid blitt opparbeidd. Også dei områda i Hardanger og Sunnhordland som tidleg vart prega av haugianismen, hadde lenge vore sentrale i samhandelen med Skottland, og etter Langhelle tyder mykje på at ytre Sunnhordland likna på forholda i Rogaland. Men få område i Agder var prega av haugianske vekkingar før 1840-åra (Langhelle, 2002, s. 20–24). Agder hadde tidleg hatt tett kontakt med Nederland, likevel fekk vekkingane først omfang i åra frå rundt 1850. Det at haugianske vekkingar ikkje kom like tidleg som i Rogaland, svekker oppfatninga av at tidlegare kontakt med kalvinistprega land la til rette for religiøse vekkingar. Men Agder vart i alle fall, saman med Rogalandskysten, sjølv bibelbeltet i Norge etter 1850.

Eit lovforbod mot heimebrenning kom i 1848 i Norge. Det var med på å redusere alkoholbruken, men fråhaldsrørsla fekk oppslutning sørvest i landet ein god del år før dette. Eit restriktivt syn på alkoholbruk hadde røtene sine i Storbritannia. Eit par dusin av dei 5000 norske sjøfolka som hadde hamna i den engelske *prisonen* under Napoleonskrigane, tok med seg den alkoholfiendtelege kvekarlæra tilbake til Norge. Dei fleste var frå Stavanger, og dei fekk ei viss oppslutning der. Størst påverknad på det norske samfunnet fekk kvekarane nettopp når det galdt kampen mot alkoholbruken (Johnsen, 1993, s. 90ff. og 110–111).

Haugianarar og brødrevenar i Stavanger starta opp med måtehaldsarbeid i 1830-åra. Det var først og fremst brennevinet dei ville til livs i første omgang, og like før midten av hundreåret hadde fråhaldsrørsla først og fremst oppslutning i kystområda mellom Kristiansand og Bergen.

Kystområda nordover vart også etter kvart sterke område, og Eilert Sundt nemner frå Haram på Sunnmørskysten i 1856 at det hadde blitt mindre med drikking der i dei siste åra. I 1859 refererer han til ein brevskrivar frå Fosen i Trøndelag som trudde «at br.vins-ondet [der var] sin ende nær, [...] især på grund af den religiøse vækkelse, der i de sidste år har gjort så mærkelige fremskridt blant almuen» (Sundt, 1859/1971, s. 54; Sundt, 1859/1976, s. 157).

I Sundts studie *Om Ædrueligheds-Tilstanden i Norge* (1859) går det klart fram at «drikkeondet» var avtakande over heile landet, og fråhaldsarbeidet spreidde seg frå sør mot nord i Kyst-Norge. Slik var det også med haugianismen (eller lågkyrkjelege rørsler). Då Ivar Aasen oppheldt seg i Skånevik i Sunnhordland i 1840-åra, la han merke til at der

gives et stort Antal af de saakaldte Læsere i denne Egn [...] Nyere gudelige Bøger og Tidsskrifter, især fra Stavanger, forefindes i flere Huse. Ogsaa i andre Dele af det huuslige og selskabelige Liv synes Folket her mest at danne sig efter sine sydlige Naboer; og man paastaar, at mange Sæder og Skikke ere i den senere Tid indkomne fra Stavanger Amt og udbrede sig bestandig mod Norden. (Christophersen, 1962, s. 182; Aasen, 1917, s. 58)

Også nordpå vart ein gripne av vekkingar, mellom anna vart væreigaren og handelsmannen Erasmus Zahl på Kjerringøy og nokre andre handelsmenn i Nordland det då det gjekk ei vekking over fylket i 1860-åra. Når det galdt fråhaldssaka, var Zahl i byrjinga ikkje for denne. Han meinte – og det var ei ganske vanleg oppfatning – at brennevin var «et nødvendigt Styrkingsmiddel» under vinterfisket, men han gjekk over i historia som motstandar av alkohol. Tidleg i 1880-åra avvikla han brennevinssalet og vart sjølv totalist og gjekk med i fråhaldsrørsla. Ein kvinneleg slektning likte ikkje det:

Kjære Zahl hvad har jeg hørt! Du bleven Total Afholdsmand. ... Jeg tænker med 'Sorg og Bedrøvelse' paa Din deilige Vinbeholdning, paa Din extra gamle Rom, Genever, kort sagt hele Herligheden. Det er da vel ikke rimeligt, at Du ikke skal være tilladt at byde en gammel god Ven et Glas, som Marie fortalte Du havde skrevet. (Fulsås, 1988, s. 89–91; Fulsås, 1983, s. 184–188)

Det er godt mogleg at impulsar sørfrå forholdsvis tidleg gjorde seg gjeldande også lenger nord i Nord-Norge, særleg gjennom fiskarar sørfrå. Eilert Sundt nemner frå Aust-Finnmark sist i 1850-åra «at det er nordfarere, som have bragt med sig den religiøse vækkelse, der har grebet folket på et enkelt sted her i prestegjeldet og fremkaldt en glædelig forandring: før drukkenskap, banden, uenighed o.s.v., nu velvære og hygge og godt eksempel». Dette galdt berre ein avgrensa del av Aust-Finnmark. «Ædrueligheden» var dårleg i fylket på slutten av 1850-åra, og særleg blant samar og kvenar. Elles fann Sundt ut at den gjennomgåande var betre i kystbygdene både i sør og i nord enn i innlandsbygdene i Norge. I Telemark var det forskjell på ytre og indre bygdelag både blant allmugen og det øvre sosiale laget. Mykje tyder på at det var meir kontakt og kulturpåverknad frå land utanfrå i kystbygdene enn i innlandsbygdene, der det var mangel på kontakt med omverda (Christophersen, 1962, s. 180; Sundt, 1859/1976, s. 194, 198–200; Schrumpf, 2019).

Det var frå om lag 1870 og utover at dei verkeleg store religiøse vekkingsane skylde over Sør- og Vestlandet. Det var få område som ikkje var påverka, og i Agder var neppe ei einaste bygd eller ein by urørt. Det same galdt Møre og Romsdal frå sist i 1880-åra. Lekmannsrørsla fekk stor tyngd i kyststrøka også i Trøndelag, og Trøndelag var også ein landsdel der fråhaldsrørsla fekk særleg sterk fotfeste. Berre Agder, Rogaland og Møre og Romsdal hadde større oppslutning om fråhaldsrørsla i forhold til folketalet rundt hundreårsskiftet. Men det er også god grunn til å tru at polariseringa var ekstra stor i Trøndelag. Kløfta i folkelivet, eller ei skarp todeling, finn vi også i landsdelen – og også på Nordmøre – utover i neste hundreåret, men det religiøse innslaget var sterkare langs kysten enn i indre strøk (Aud Mikkelsen Tretvik i Tretvik, Sandvik, Kirkhusmo & Stugu 2005, s. 209–210; Slettan, 1979, s. 64, 88).

Kyst kontra fjord og fjell

Lekmannsrørsla og fråhaldsrørsla – som etter kvart vart ei totalfråhaldsrørsla sør- og vestpå – fekk oppslutning i alle delar av landet, men fekk altså særleg gjennomslag i dei vestlege og sørlege kyststrøka, og foreiningane spegla den jamne befolkninga. Det dreier seg om ein kultur med

røter tilbake til kvekarane og den haugianske rørsla. Sistnemnde fekk langt på veg hegemoni sør og vest i landet på slutten av 1800-talet (då helst med nemningar som bedehusfolket, misjonsfolket og dei lågkyrkjelege). Den frilyndte ungdomsrørsla gjorde seg rett nok også gjeldande og vart gjerne ståande som ein motpol til pietismen, men denne rørsla fekk breiast oppslutning i fjord- og fjellbygder og i dalstrøk på Austlandet. Den frilyndte ungdomsrørsla i til dømes Sogn og Fjordane fekk mykje seinare og i langt svakare grad fotfeste i kystbygdene enn i fjord- og innlandsbygdene. Lekmanns- og fråhaldsrørsla fekk derimot stor gjennomslagskraft ute ved kysten. Men der fanst nyansar. Då silda på nordafeltet skapte velstand for mange i 1850-åra, mottok Eilert Sundt dette hjartesukket frå ein skulelærar og heimelsmann frå Sunnfjord i 1858: «Så glad som jeg forhen var over mange forholde her, så sørgmodig blev jeg nu, da br.vinet i sådan fart som en syndflod flød ind i husene og skulle blive et dagligt traktement.»

Det vart altså eit grovskilje mellom kystens pietisme og Fjord- og Fjell-Norges meir «lyse» kristendom, og massevekkingane i 1870- og 1880-åra markerte gjennombrøtet for den lågkyrkjelege rørsla. På Sør- og Vestlandet, der vekkingane sette djupare merke på samfunn og kultur enn elles i landet, var bygdene i det store og heile prega av egalitet eller relativ små sosiale forskjellar på folk. Derfor fengde dei også breitt. På grunn av små sosiale barrierar innanfor bygdesamfunnet vart det lettare å oppnå felles normer og verdiar (Seland & Aagedal, 2008, s. 13, 32, 36–37, 128; Johansen, 1982, s. 73; Sundt, 1859/1976, s. 147–148). Men fronten var klar mot prest og embetsmenn. Sør- og vestpå var der eit sterkt krav om full godkjenning av lekmannsrørsla og dessutan kyrkjeleg demokrati gjennom ein skipnad av sokneråd som skulle samarbeide – og kontrollere – presten. («I kyrkja, med kyrkja, men aldri under kyrkja.») Som til dømes mange stader i Storbritannia var fronten mot det øvre sosio-kulturelle sjiktet klart, men ikkje i den grad at ein forlét statskyrkje (som mange gjorde i England) (Døssland & Løseth, 2006, s. 271; Perkin, 1969/76, s. 33–38).

Forfattern Arne Garborg (1851–1924) – sjølv frå Jæren – harselererte grundig over pietismen og fråhaldssaka i skriftet *Fra det mørke fastland* då han var på gjennomreise i Stavanger rundt 1890:

Jeg befandt mig i 1ste Klasses Venteværelse. Der hersker den allerhelligste Stavangerske Bedehusstilhed. Mine Skridt gjenlyder uhyggeligt i den høje, mørke, ny-malede Sal. Den i mere verdsligsindede Byer sædvanlige Jernbanerestaurations markeres her af en stor, dydig Vandkaraffel midt paa det ensomme, mørke Bord. Jeg syntes forresten, det var uforsigtigt af de stavangerske Totalister at anbringe Vand og Glas paa dette Sted; er det ikke ligefrem en Opfordring til de Reisende om at medhave lidt Kognak til «grov Kjæft» – paa sin Lommelærke?

Maaske for at sikre sig mod den slags Argelist er der ved Siden af Vandflasken nedlagt en stor, velindbunden – Bibel. (Garborg, 1893, s. 8, 20)

Skandinaviske kontrastar

Sett bort frå Island – der motstanden mot unionen med Danmark tok mest kraft – fekk alle dei nordiske landa ei brei oppslutning om religiøse lekmannsrørsler ut på 1800-talet. «Bibelbeltet» på Sør- og Vestlandet har parallellen sin i Sverige. Der utmerka dei vestlege områda seg tidlegast og sterkast. I Danmark var Jylland lite berørt tidleg på 1800-talet, men vart ein sterk bastion for indremisjonen dei siste åra på 1800-talet. Synet på alkohol vart meir restriktivt, og open drukkenskap blant fiskarane vart etter kvart oppfatta som nedverdige. Tidlegare tiders alkoholkultur vart avløyst av ein meir nøktern kultur (Holm, 1991, s. 233, 272).

Det var religiøst samkvem mellom regionar i Norden som gjekk på tvers av statsgrensene, men i løpet av 1800-talet var tendensen at nasjonal integrasjon i stadig sterkare grad la føringar på religiøsitet i dei ulike landa. Det utvikla seg altså særnasjonale trekk i folkeleg religiøs kultur i Norden, og dette var i særleg grad medverkande til å skilje kystane i dei tre landa frå kvarandre. Ingen fiskar eller sjømann ville kjenne seg heilt igjen i fromheitslivet på nabokysten: «Alle de små nationale forskjelligheder, som vækkelserne havde skabt, blev bemærket og forstørret til mistro og måske endog fjendebilleder» i Skagerrak-Kattegat-området, hevdar Poul Holm. I Sverige la ein meir vekt på at ein oppnådde frelse gjennom ei inderleg tru («trusrettfærd» og også underordning kyrkje og prest), og i Norge la ein, i tradisjonen etter Hauge, stor vekt på at frelsa skulle bli synleg i gode gjerningar («gjerningsrettfærd»). Dansk lekmannskristendom likna meir den norske, først og fremst gjennom

misjonsiver og praktisering av kristentrua, men la meir vekt på «trusretteder» (Seland, 2004, s. 164; Holm, 1991, s. 232, 238, 243–247, 264, 272–273).

Lekmannsrørsla i Norge vart prega av ei songglad kristentru, og det stod i noko kontrast til Bohuslän, der bonde- og fiskarmiljøet vart prega av meir alvor. Bohuslenfiskarane hadde frå siste halvparten av 1800-talet drive linefiske i Nordsjøen, og ein del av dei henta ektemake frå kystane i nabolanda. Etter hundreårsskiftet henta til dømes bohuslenske fiskarar hustruer frå Ålesund og Egersund. Desse hadde ofte ikkje så lett for å bli godtatt i den puritanske kulturen som prega Bohuslän. I desse miljøa var det lett å bli stempla, viss ein som dei fleste norske kvinnene tok med seg ei songglad kristentru: «All falsk lära kommer från Norge.» Svaret frå dei norske kvinnene vart å bygge opp eit kontaktnett mellom seg, og å bevare kontakta med slekta i Norge. Men skilnaden var likevel neppe så stor. Kulturar tenderar alltid mot å overdrive seg sjølv for å tydeleggjere og stadfeste eigen identitet i forhold til andre (Gustavsson, 1986; Klepp, 1992, s. 10).

Det vestvendte Norge

Mens dei svenske og danske vekkingane ut på 1800-talet spreidde seg frå innlandet og ut mot kysten, var det – med unntak – omvendt i Sør-Norge. Her gjekk dei mest frå kysten og innover landet. Og Kyst-Norge (særleg i sørvest) var altså utsett for tidlege vekkingar, tidlegare enn i Sverige og Danmark, og ein grunn var skipsfarten. Norge var meir vestvendt enn dei to andre skandinaviske landa. Påverknaden kom særleg frå angloamerikansk kultur, mellom anna også tankar om frie trussamfunn og skilje mellom kyrkje og stat. I Arendal vart den lutherske frikyrkja danna i 1877, men berre med 111 medlemmar. Mange hadde venta ein straum av innmeldingar, ikkje minst fordi det like før hadde blitt invitert til «et større Møde til Diskussion af frikirkelige Spørgsmaal». Møtet samla minst 6000 deltakarar (Holm, 1991, s. 247; Løvlie, 2002, s. 139–143). Svaret på kvifor frikyrkja ikkje fanga opp fleire av desse, må ligge i at mange gjekk inn i andre dissidentarsamfunn (utmelde av statskyrkja). Arendalsområdet var gjennom skipsfarten ein av Norges mest internasjonalt orienterte regionar på den tida med forskjellige impulsar frå utlandet (og ikkje minst religiøse).

Av fylka i Norge hadde Aust-Agder relativt flest dissentarar etter folketeljinga i 1891 (4,2 %). Høgt låg også kyststrøka austover til Østfold og nokre av byane vest og nordvest for Arendal (Kristiansand, Stavanger, Bergen og Kristiansund). Vesterålen (Andøya og Hadsel) og Troms peiker seg ut nordpå, og Troms kjem opp mot om lag det same nivået som kystfylka frå Aust-Agder og austover. Tromsø hadde 6,4 prosent dissentarar i 1891 (om lag det same som Arendal) (Folketeljinga, 1891. NOS. Tredie Række No. 278. Kristiania, 1897, s. 74–8).

Læstadianismen

Det er to viktige trekk ved det nordnorske religiøse oppbrotet på 1800-talet: dei relativt mange dissentarane og den læstadianske rørsla. Av dissentarane var det folk frå det breie lag, og kanskje helst frå den betrestilte delen, som tok skrittet ut av kyrkja. Tilhengarane av Lars Levi Læstadius (1800–1861) kom helst frå fattigare kår og profilerte seg i pietistisk opposisjon, men – til liks med den lågkyrkjelege rørsla sørpå – braut ikkje rørsla med kyrkja.

Fanatikerne, 1865, Adolph Tiedemann. (Foto: Severin Worm-Pettersen. Hentet fra digitalmuseum.no. Lisens: CC BY 4.0.)

Læstadius stod på 1840-talet i spissen for ei vekkingsrørsle som kom til å breie seg over heile Nordkalotten. Ho stod ikkje i samband med vekkingslivet i Sør-Norge, og rørsla oppstod i eit stort sett samisk miljø i Nord-Sverige. Samar og kvenar i Norge slutta seg tidleg til den norske greina av den læstadianske rørsla, og etter kvart kom også nordmenn med. Vadsø og landskapet rundt Varangerfjorden kom til å peike seg ut som eit område med mange læstadianarar frå 1860-åra og utover i samband med den aukande finske innvandringa der. Kvenar stod også sentralt i ei vekking i Hammerfest i 1860-åra. Lenger vest vart Alta ei høgborg, og læstadianske kjerneområde lenger sør vart Lyngen, Ibestad og Ofoten. Sist i 1870-åra spreidde rørsla seg også til Lofoten.

I motsetning til i Sør-Norge var det ei rørsle som i utgangspunktet spreidde seg frå innlandet og ut mot kysten. Læstadianismen står likevel i forlenginga av, og er eit bidrag til, den breiare pietistiske vekkings- og lekmannskristendommen som kom til å spele ei stor rolle i det protestantiske Nord-Europa, og den kom altså til Nord-Norge med flyttsamar og finske innvandrarar. Særleg var 1870- og 1880-åra ein sterk vekstperiode for vekkinga på heile Nordkalotten (Drivenes & Jernsletten, 1994, s. 217; Seland & Aagedal, 2008, s. 24–25; Aadnanes, 1986, s. 11, 49, 67–69, 74).

Ibestad prestegjeld hadde til dømes nokre få aktive vakte i åra rundt 1850, og i løpet av dei neste tiåra spreidde rørsla seg til alle fjordane i prestegjeldet, og rørsla fekk også stor oppslutning blant etniske nordmenn. Den læstadianske vekkinga var også bakgrunn for at det vart slutt med brennevinshandelen på handelsstaden Hamnvik. Med læstadianismen si strenge fråhaldsforkynning, der brennevinet vart kalla slikt som «flytande djevleskit» og «djevleens piss», kunne brennevinshandelen gå kraftig ned enkelte stader der vekkinga slo rot. Prestar som kunne vere kritiske til Læstadius, måtte medgi at der læstadianske vekkingar fekk feste og makt, forsvann fylleriet: «Mot det raa, ryggesløse liv har læstadianismen vært som en fortærende ild.» For læstadianarane vart alkoholspørsmålet også ein sosial protest mot nordnorske handelsmenn (Bakkemo, 1998, s. 117; Drivenes & Jernsletten, 1994, s. 220; Johansen, 2019, s. 99; Aadnanes, 1986, s. 27, 41, 87).

Religiøsitet og disiplinen

Med læstadianismen fekk fattigslege levekår ei religiøs grunngeving. Rikdom og velstand vart fordømd og forakta av Læstadius, og denne haldninga kom store delar av denne vekkinga i Norge også til å overta. I staden for å kjenne seg underlegne overfor nordmenn og norsk overklasse fekk fattigfolk gjennom læstadianismen ei ny sjølvkjensle. Fattigdom vart gjort til eit ideal, til ein dyd, og klassemotsetnaden fekk dermed ei religiøs tolking. «Økonomisk framgang [...] var ifølgje læstadianerne lite verd under evighetens synsvinkel. Det var fattigfolket som var Guds utvalgte,» heiter det i *Nordnorsk kulturhistorie* (Aadnanes, 1986, s. 27, 34, 96; Drivenes & Jernsletten, 1994, s. 220. Sjå også Bjørklund, 1985, s. 312–322).

Mens haugianismen hylla den vellykka entreprenøren, såg læstadianismen «ingen verdi i økonomisk framgang». Den fungerte som ei brems på modernisering og framsteg, mens haugianismen var ein pådrivar for det same på Vestlandet, hevdar historikaren Jan Vea. Samanhengane her er omstridde (Vea, 2009, s. 102, 103, 110–111, 169, 454),¹ men den britiske maritime historikaren Paul Thompson peiker på noko av det same når det gjeld Skottland. I fiskarbyen Buckie fekk – som elles langs kysten av Skottland – religionen og fråhaldsrørsla mykje å seie frå siste halvparten av 1800-talet. Det som gjennomsyra Buckie, var nøysemd og det å vere driftig i arbeidet. Paul Thompson legg vekt på desse faktorane når han forklarar den økonomiske framgangen blant fiskarane. Men puritansk religion kunne også verke motsett. På Lewis på Hebridane fremma kalvinismen konformitet slik at det gjekk utover individualitet. I motsetning til på Buckie var religiøsitet ei hindring for individuelt initiativ (Thompson, 1983, s. 256–259, 266, 293–296). Men Thompson viser også at «the lairds» hadde mykje meir å seie over folk på Lewis («quasi-feudal in character») enn i Buckie, og derfor også i større grad virka hemmande på folks initiativ der. Eit anna sentralt spørsmål er om ikkje nettopp sosiale strukturar generelt har

¹ Læstadianismen har også blitt brukt for å forklare økonomisk framgang, sjå t.d. Bakkemo, 1998, s. 111ff.

størst forklaringskraft når vi skal forklare økonomisk framgang eller stillstand.

I sine barndomsminne spekulerer forfatteren Johan Bojer på sammenhengen mellom sterk religiøsitet, økonomi og fatalisme blant husmannsfiskarane i Rissa ved Trondheimsfjorden, der han hadde sine barneår som fosterbarn:

Om de noen gang drømte om å arbeide seg opp i rang med kameratene, aner jeg ikke. De mente vel det var Vårherres vilje at det var som det var, husene falt sammen, og de så på det, og de tenkte vel at om fisket engang slår til – men ellers trøstet de seg med salmesangen og Guds ord. (Bojer, 1942/1972, s. 8–9)

Frå Haugesund – ein del år før den vart by – heiter det at fiskarane sat på kroa til Ditlef Møller og drakk, røykte og prata. Morgonen etter stod det dårleg til med både hovud og pengepung, men etter kvart såg fiskarane «paa bønefolki. Dei samlast kvar kveld til bøn og song paa eit sjøhusloft. Altid vakna dei paa tidi um morgonen, aldri var dei laake etter rangel, makalause folk var dei.» (Sitert frå Langhelle, 2006, s. 128). Noko tilsvarende skjedde altså i mange lokalsamfunn på nord- og austkysten av Skottland frå 1870-åra og utover. Skipperane på fiskefartøya var ofte fråhaldsfolk, og då var mannskapet det gjerne også. Kva godt gjorde fråhaldsrørsla? spør den skotske historikaren T. C. Smout. Han gir sjølv svaret: «The achievements of self-control can never be measured and should not be belittled.» (Smout, 1997, s. 143, 199; Thompson, 1983, s. 256–259).

«Den industriøse revolusjonen»

Nemninga «den industriøse revolusjon» har blitt brukt for å karakterisere trekk ved den økonomiske utviklinga i Vest-Europa frå midten av 1600-talet og inn på 1800-talet. Historikaren Sølvi Sogner meiner at nemninga også kan passe på Norge i dette tidsrommet. Industriøs betyr flittig, verksam, og fliden resulterte i materiell framgang for mange. «Sjølv-ekspløatering» og frivillig avkall på fritid blir trekt fram i denne sammenheng. Arbeid var menneska sitt lodd, det lærte ikkje

minst dei religiøse vekkingsrørslene. I denne samanhengen må vi trekke inn *Max Weber* (1864–1920), som la fram teorien om at puritanske protestantiske rørslar, og særleg den kalvinistiske, var ein hovudfaktor bak framveksten av ein moderne kapitalistisk økonomi i Vest-Europa frå 1500-talet og framover. Desse rørslene framheva det å leve dydig og nøkternt og det å være flittig i arbeidet som noko positivt. Der dei fekk innpass, vart klosteraskesen i varierende grad innført i dagleglivet, og streng arbeidsetikk var ein av faktorane som førte til økonomisk vekst (Sogner, 1996, s. 232–234; Vries, 1994; Weber, [1904–1905] 1971).

Hans Nielsen Hauge kravde at ei sunn tru måtte vise seg og bere frukt i ein streng, forsakande og arbeidssam livsførsel, og dei fleste i rørsla la vekt på dette. Sjølv om nokre sokk ned i tungsinns og passivitet, var det motsette vanleg, skriv historikaren Ståle Dyrvik. Og historikaren Francis Sejersted (1936–2015) meinte at den *haugianske* vekkingsrørsla har hatt mykje å seie for den kapitalistiske utviklinga i Norge. Ho fremma det å vere driftig og sørge for at det vart ein vellykka symbiose mellom Gud og Mammon. Det vart moralsk *legitimt* og sosialt akseptert å søkje profitt i marknaden. Haugianismen godkjente moralsk og religiøst det som før var moralsk tvilsamt (Mammon). Dei kristne skulle bruke verda, og ved sida av å vere strenge kristne med fast etisk forankring skulle dei vere nøkterne i livsførsla si og ha ei avvisande haldning overfor verdslege gleder. Arbeidet fekk ein religiøs dimensjon. Som Sejersted har statsvitaren Christer Tonnes Jonassen peikt på at haugianismen, slik som kalvinismen, «befridde de troende fra den belastningen som tidligere hadde vært forbundet med det å skaffe seg jordisk gods og fortjeneste» (Dyrvik, 1999, s. 186–187; Jonassen, 1963, s. 64; Sejersted, 1993, s. 72–74; Tveite, 1983, s. 51).

For dei fleste betydde nok dette eit kvardagsstrev utan nødvendigvis sosialt avansement, men historikaren Stein Tveite ser til dømes på den jærske pietismen som ein viktig føresetnad for den økonomiske framgangen der: «Ei sterk understreking av arbeidet som plikt, lediggang og forbruk som synd.» Arne Garborg formulerte det lakonisk slik: «Jærbuen er i regelen 'moderat', og det med Fanatisme.» (Garborg, 1893, s. 35).

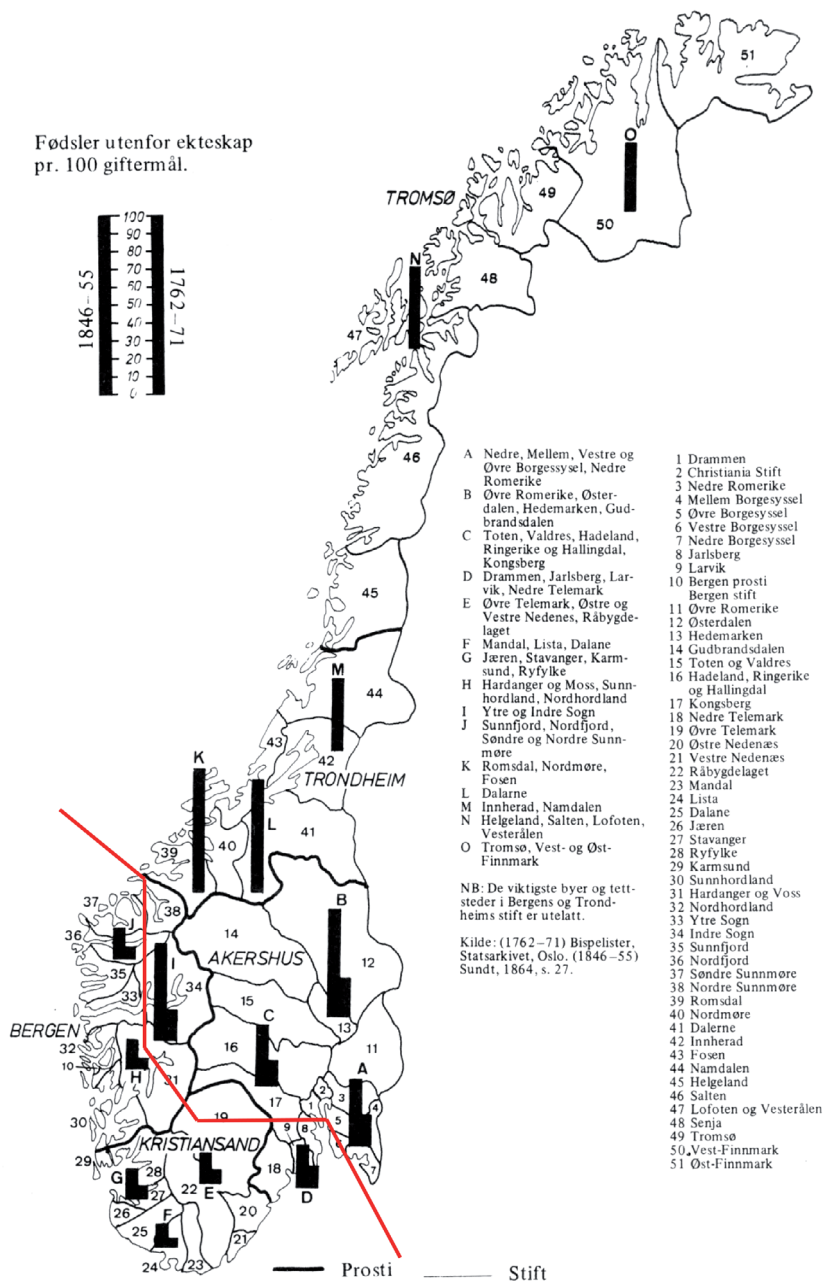
Fødsler utanfor ekteskap

Moderate var – i motsetning til aust og vest i landet – også jærbyen og andre sør- og vestlendingar på det seksuelle området, der også sjølvkontroll og nøktern livsførsel kan vise seg. Eilert Sundt var den første som påviste klare regionale kontrastar i sedelegheita i Norge, og han målte den i talet på barn fødte utanfor ekteskap. Det var vanleg å få barn utanfor ekteskap nokre stader, nokre stader ikkje, og kart 1 viser klare regionale kontrastar for åra 1846–1855: Talet på «uekte» barn var moderat i dei sør-austnorske kystprostitia, lågt i kystprostitia i sørvest og vest nord til og med Sunnmøre, og høgt i sentrum av landet og nordover. Figuren viser også at ratane var vesentleg lågare i 1762–1771 enn i 1846–1855 (Drake, 1981; Løseth, 2012, s. 376–379; Sundt, 1857/1968). Indikerer dette ein kontrast i mentalitet og kultur mellom sør- og vest i landet samanlikna med område lenger aust og nord?

Restriktive puritanske normer vart kanskje skapt på 1600- og 1700-talet på grunn av vanskelige tider for tømmereksporsten i sør og sørvest, knappheit på dyrkbar jord og store fluktuasjonar i fiskeria i vest. Restriktive etablerte normer kan ha lagt noko av grunnlaget for seinare religiøse og puritanske rørsler på 1800-talet.

Der var også regionale forskjellar i Skottland. Illegitime fødsler var få på det skotske høglandet og på Orknøyane, Shetland og Ytre Hebridane samanlikna med resten av Skottland på 1800-talet. Smout brukar økonomiske forklaringsmodellar. Der dei illegitime fødslane var høge, der var det lett for jentene å finne seg arbeid. Sør-Skottland – eller det skotske låglandet – gjekk gjennom ei rivande økonomisk utvikling (den industrielle revolusjonen). Slik var det ikkje på dei skotske øyane og på det skotske høglandet. Eit uønskt barn var til større byrde der (Abrams, 2005, s. 154; Smout, 1997, s. 168–71).

Kartet viser at det var store variasjonar i talet på fødsler utanfor ekteskap frå den eine delen av landet til den andre. Mønsteret for åra 1846–1855 er tydeleg: eit moderat nivå i søraust, lågt i vest og sørvest og høgt i sentrum av landet og nordover. (Frå Drake, 1981, s. 19)

Kart 1. Fødsler utanfor ekteskap per 100 giftermål i forskjellige norske prosti 1846-1855. (Kartet er tilrettelagt av Sigurd Kristiansen og tidligere publisert i Døssdal (red.). 2014: *Norges fiskeri- og kysthistorie bind 2*. Bergen: Fagbokforlaget. Kartet er gjengitt med tillatelse. Kartet er basert på en original fra Michael Drakes artikkel i Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.). 1981. *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget.)

Nytt borgarskap

Sild og fisk var grunnlaget for byvekst og for nye byar og tettstader utover 1800-talet langs kysten i Norge. På Vestlandet oppstod eit «nytt» borgarskap med utspring frå bygdene omkring. I Haugesund var det

gudfryktige våghalsar som slo seg opp fra ingenting og tjente seg rike på sild. [...] Praktisk talt alle var av bondeætt, de hadde sikkert alle fått den same grundige oppdragelse i nøysomhet og gudsfrykt, [og] [d]e skilte seg ut fra de fremmede sildesalterne, særlig handelspatrisierne fra Bergen og Stavanger med deres polerte bakgrunn i gammel, forfinet bykultur,

heiter det i Haugesund si byhistorie av Reidar Østensjø (1950, s. 33, 38).

Historikaren Kåre Olsen stadfester dette i ein studie av det framveksande borgarskapet i byen. Vel 60 nye handelsborgarar vart registrerte i Haugesund i 1840- og 1850-åra, og dei fleste av desse kom frå gardbrukarmiljø frå dei næraste bygdene. Dei kom helst frå større gardsbruk, men vi har også døme på at ein del kom frå lågare sjikt i bondesamfunnet. Dei fleste dreiv med sildetilverking, ei næring som kravde lite startkapital, og som folk hadde god kjennskap til då dei gjerne hadde erfaring frå fiske eller jaktefart. Haugesund var lenge eit «ope» klassesamfunn, men i dei par-tre siste tiåra av hundreåret auka sjølvrekrutteringa til borgarskapet, den sosiale strukturen «stivna» til.

I byens første tid – frå 1830-åra til 1850-åra – sette haugianarane preget på det «nye» borgarskapet. Byen vart langt på veg grunnlagt av sild og haugianarar, men etter 1870 høyrer ein sjeldan at folk vart omtala som haugianarar, dei blir då helst omtala som «bedehusfolket» og liknande (Olsen, 1980, s. 13, 22, 62, 82, 101–104, 213–221, 228, 259–261).

I romanen *Skipper Worse* (1882) av Alexander Kielland, med handling frå 1840-åra i Stavanger, var konsul Garman – ein kjøpmann frå det «gamle» storborgarskapet – uroleg over den nye tid og dei nye menn:

Ganske nye folk dukket op med lommen full av penger, kjøpte sild og saltet for egen regning og udskibet i tusenvis av tønner om våren. Hele formuer tjentes av

haugianere og hengehoder, som blandet bibelsprog i sine handelsbrev og ikke hadde idé om et ordentlig bokholderi.

Seinare i romanen:

År efter år gikk det dem godt; deres kapital øket; men de satte den straks i forretningen. Den som et år hadde saltet 1000 tønner, vilde til neste år ta 3000; de var ute om sig på alle kanter, satte alle seil til, og mens de gikk så stille med sine salmer og saktmodig tale, var de i virkeligheten dristige – ja forvovne spekulanter. (Kielland, [1882] 1968, s. 14, 73)

«Nye» menn kom til å prege borgarskapet i Stavanger utetter 1800-talet. Ved eksporten av sild i Stavanger i 1840 stod heile 77 ulike namn bak dei 126 utskippingane frå byen. Kvar eksportør stod i gjennomsnitt for berre ein til to sendingar. Det kravde forholdsvis lite kapital for å bli eksportør, og her var det mogleg for «oppkomlingar» å etablere seg. I Stavanger gjorde mange det, og dei sprengde hegemoniet til dei etablerte handelshusa i byen.

Det var ein eksplosiv vekst i talet på handelsmenn og eksportørar i åra frå slutten av 1830-åra og byrjinga av 1840-åra, og felles for dei nye var – som for Haugesund – at dei var tilflyttarar frå distrikta rundt byen. Økonomihistorikaren Helge W. Nordvik (1943–1998) gav eit døme på ein slik innflyttar: Erik Berentsen var fødd på garden Høiland i Time på Jæren i 1805. Etter å ha arbeidd som tenestegut i heimbygda fekk han plass som butikk svein i eit handelshus i Stavanger i byrjinga av 1830-åra. Han begynte som sildeeksportør på slutten av tiåret og ekspanderte raskt, og sildeeksporten la grunnlaget for engasjement i skipsfart, som etter kvart vart viktigast i Berentsen si næringsverksemd. Nordvik ser på Berentsen som «en typisk representant for den nye entreprenørgruppen som i 1860- og 70-årene kom til å danne ryggraden i Stavangers næringsliv» (Kallelid, 2012, s. 37; Nordvik, 1982, s. 12, 20–21, 29–35).

Distansen mellom den gamle storborgar og det nye borgarskapet med sitt bibelspråk karakteriserte store delar av landet gjennom 1800-talet, hevdar Francis Sejersted: Puritansk religiøsitet vaks fram i byane «ikke ved at byborgerne ble vakte, men ved at de vakte ble byborgere og handelsmenn» (Sejersted, 1993, s. 33).

Omdiskutert

Den franske globalhistorikaren Fernand Braudel (1902–1985) la ikkje vekt på trusinnhald og «ideologi» i religionen når han skulle forklare kvifor folk i til dømes religiøs diaspora ofte var leiande i forretningslivet i sine nye heimland. Dei heldt seg – gjennom religionen – saman for gjensidig hjelp og i sjølvforsvar mot dei nye omgivnadane. Religionen var ein markør for gruppedanning. I Londons forretningsliv danna dei franske hugenottane nettverk, og dei utgjorde ei kompakt gruppe som heldt på sin eigen identitet. Det var også desse som kom til å dominere i framstillinga av silkeklede i London og andre stader i England (Braudel, 1982, s. 165; Burke, 2009, s. 74, 103).

Sosikulturelle gruppedanningar har vore – og er – i visse fasar vanlege overalt i verda, og viste seg ikkje minst ved til dømes det transatlantiske kvekarsamfunnet. I Storbritannia vart dei lenge nekta tilgang til dei frie yrka og parlamentet, og særleg på 1700-talet var dei sterkt knytte saman ved slektskap, handelsinteresser og felles teologisk forståing. På 1700-talet stod mange kvekarar frå den midtre og vestlege delen av England bak mange av oppfinningane i jern- og metallsmelting, og innanfor mange kvekarsamfunn vart det utvikla teknikkar for å smelte messing og framstille sink og frå slutten av 1600-talet teknikkar for å smelte kopar, tinn og bly (Allen, 2009, s. 250–51; Dandelion, 2008, s. 24).

Religionens rolle har vore meir viktig som eit organisasjonsprinsipp for religiøse sekter enn som ein særskilt teologi. Jødiske samfunn med sine økonomiske funksjonar har vore viktige overalt i Vest-Europa, arabiske minoritetar har vore viktige i handel i Vest-Afrika og delar av Aust-Afrika, indarar i Sør Afrika, kinesarar i Sør-aust Asia og armenarar i det austlege Middelhavet. Dette stiller spørsmål ved kor viktig éin (einaste) teologi er som hovudfaktor bak økonomisk framgang (Mathias, 2001, s. 140–47).

Teorien til Weber er ein av dei mest omdiskuterte blant historikarar og samfunnsvitarar, og den langvarige debatten vart i magasinet *New Yorker* i 2004 kalla «the academic Hundred Years' War». Det har sjølv sagt også vore vanleg å bruke teorien for å forklare økonomisk oppsving til dømes i det kalvinistprega Nederland i tidleg nytid. Dei nederlandske historikarane Jan de Vries og Ad van der Woude meiner at det kan vere

plausible teoretiske argument for at kalvinismen har fremma ein meir rasjonell måte å vere på, men likevel er bevismaterialet lite og også motsetningsfullt, «and will probably always remain so», hevdar dei (Brown, 2007, s. 228; van der Woude & de Vries, 1997, s. 169).

Det viktige i det å vere nøysam og flittig kan vanskeleg bli redusert – som T. C. Smout framhevar – og utan å ønske at vi burde bli «kvitt» Max Webers «subtile tese [...] en gang for alle» – som Fernand Braudel ønska seg (1985/86, s. 57) – er spørsmålet om ikkje sosioøkonomiske strukturar og danninga av personlege nettverk spelte ei større rolle for økonomisk framgang enn religion og fråhald i dei nordatlantiske kystsamfunna. Puritanske livshaldningar sette rett nok preget sitt og verka normdannande på mangt eit samfunn i Nord-Atlanteren, også langt inn i det neste hundreåret. Men ein må likevel vere forsiktig med einsidig å slutte frå pietistiske dydar til økonomisk framgang – sjølv om det kan vere noko plausibelt i det.

Litteraturliste

- Abrams, L. (2005). *Myth and materiality in a woman's world. Shetland 1800–2000*. Manchester: Manchester University Press.
- Allen, R. C. (2009). *The British industrial revolution in global perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakkemo, D. A. S. (1998). *Ibestad – foregangskommune i fiskeriene ca. 1890–1920*. Upublisert hovudfagsoppgåve i historie. Universitetet i Bergen.
- Bjørklund, I. (1985). *Fjordfolket i Kvenangen: Frå samisk samfunn til norsk utkant 1550–1980*. Tromsø: Universitetsforlaget.
- Bojer, J. ([1942]1972). *Læregutt*. Oslo: Gyldendal.
- Brown, C. S. (2007). *Big history. From the big bang to the present*. New York: New Press.
- Braudel, F. (1982). *Civilization & capitalism 15th–18th century. Volume II. The wheels of commerce*. London: Fontana Press.
- Braudel, F. ([1985]1986). *Kapitalismens dynamikk*. Oslo: Forlaget ARS.
- Burke, P. (2009). *Cultural hybridity*. Cambridge: Polity Press.
- Christophersen, H. O. (1962). *Eilert Sundt. En dikter i kjennsgjæringer*. Oslo: Gyldendal.
- Dandelion, P. (2008). *The Quakers: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Drake, M. (1981). Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760–1960. En oversikt. I Eliassen & Sogner (Red.) (s. 15–21).

- Drivenes, E.-A. & Jernsletten, R. (1994). Det gjenstridige Nord-Norge. Religiøs, politisk og etnisk mobilisering 1850–1990. I Drivenes, Hauan & Wold (Red.), bind 2 (s. 210–281).
- Drivenes, E. A., Hauan, M. A. & Wold, H. A. (Red.) (1994). *Nordnorsk kulturhistorie*. Oslo: Gyldendal.
- Dyrvik, S. (2011). *Norsk historie 1536–1814*. Oslo. Det Norske Samlaget.
- Døssland, A. & Løseth, A. (2006). Lokalmakt og sentralmakt, periferi og sentrum. I Helle, Grepstad, Lillehammer & Tryti (Red.), bind 2 (s. 248–295).
- Døssland, A. & Løseth, A. (2006). *Mot fjernare farvatn. 1860–1960. Havfiskeflåten i Møre og Romsdal og Trøndelag. Bind 1*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Døssland, A., Løseth, A. & Elstad, Å. (2014). *Ekspansjon i eksportfiskeria 1720–1880. Norges fiskeri- og kysthistorie. Bind II*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Eliassen, J. & Sogner, S. (Red.) (1981). *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fulsås, N. (1983). *Voksteren og fallet til ein nordlandsk handelsstad. Kjerringøy i K. Zahl si tid 1850–1900*. Upublisert hovedoppgåve i historie. Universitetet i Tromsø.
- Fulsås, N. (1988). Zahl og Kjerringøy 1850–1900. I Knutsen (Red.) (s. 83–96).
- Gammelsæter, H., Bukve, O. & Løseth, A. (Red.) (2004). *Nord-Vestlandet – liv laga?* Ålesund: Sunnmørsposten forlag.
- Garborg, A. (1893). *Fra det mørke Fastland*. Kristiania: Det gastrosofiske klubselskab Stavanger.
- Gustavsson, A. (1986). Norskfødde kvinner i bohuslänska kustorter. I *Skärgård 3* (s. 9–21).
- Hasslöf, O. (1949). *Svenska västkustfiskarna. Studier i en yrkesgrupps näringsliv och sociala kultur*. Göteborg: Svenska västkustfiskarnas centralförbund.
- Hodne, F. & Grytten, O. H. (2000). *Norsk økonomi i det nittende århundre*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Holm, P. (1991). *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet – Salvandsakvariet.
- Johansen, K. E. (1982). *Fiskarsoga for Sogn og Fjordane 1860–1980*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johansen, K. E. (2017). Puritanarar, pietistar og alkoholen. I *Syn og Segn 2* (s. 83–91).
- Johansen, K. E. (2019). Måtehaldsfolk og totalistar. I *Syn og Segn 1* (s. 93–99).
- Johnsen, B. E. (1993). *Han sad i prisonen. Sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jonassen, C. T. (1963). Etske systemer og økonomisk atferd. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 4, 52–72.
- Kallelid, O. (2012). *Stavanger bys historie. Bind 2: Sild og seil 1815–1890*. Bergen: Wigestrands forlag.
- Kielland, A. ([1882]1968). *Skipper Worse*. Oslo: Gyldendal.

- Klepp, A. (1992). Hva er kystkultur? I Løseth & Sæther (Red.) (s. 7–16).
- Knutsen, N. M. (Red.) (1988). *Nessekongene*. Oslo: Gyldendal.
- Langhelle, S. I. (2002). Religiøse svar på samfunnsmessige utfordringer? Det kulturelle og religiøse normskiftet i Nord-Rogaland 1820–1850. *Historisk tidsskrift*, 1, 5–26.
- Langhelle, S. I. (2006). Frå religiøst fellesskap til personleg val. I Helle, Grepstad, Lillehammer & Tryti (Red.), bind 3 (s. 106–145).
- Løseth, A. (1996). *Likskap og lagdeling. Fylkeshistorie for Møre og Romsdal. Bind 3*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Løseth, A. (2004). Region, kultur og økonomi – Nord-Vestlandet 1850–1970. I Gammelsæter, Bukve & Løseth (Red.) (s. 22–51).
- Løseth, A. (2012). Eilert Sundt og Haram. En oppdragers møte med et kystsamfunn. I A. Døssland, A. Kjelland, H. Krøvel & M. Sinderud (Red.), *Frå Volda til verda – fjerne og nære kultur møte*. Trondheim. Akademika forlag.
- Løseth, A. (2014). Sjø og land, Folkebevegelsens strøm, Høg, låg og midt i mellom i Fiskar-Norge, Tru, livssyn og tenkjemåtar. I Døssland, Løseth & Elstad (s. 427–475, 505–551).
- Løseth, A. & Sæther, P. (Red.) (1992). *Kystkultur. Særpreg og mangfald*. Volda: Sunnmøre Museum og Møre og Romsdal distriktshøgskule.
- Løvlie, B. (2002). *Vestavind. 1870-årenes debatt om kristenliv og kirkeordning under innflytelse fra Skottland*. Trondheim: Tapir.
- Mathias, P. (2001). *The first industrial nation. An economic history of Britain 1700–1914*. London: Routledge.
- Meistad, T. (1994). I min fars hus er der mange rom. I Drivenes, Hauan & Wold (Red.) bd. 2 (s. 307–316).
- Nedkvitne, A. (1991). Mentalitetshistorie – en historiografisk blindgate? *Historisk tidsskrift*, 1, 62–71.
- Nordvik, H. W. (1982). Sildehandelens struktur og utvikling i Stavanger 1820–1860. *Stavanger Museum Årbok 1981* (s. 5–42).
- Olsen, K. (1980). *En del trekk ved oppkomsten av borgerskapet i Haugesund i perioden ca. 1840–1900*. Upublisert hovudoppgåve i historie. Universitetet i Oslo.
- Pavé, M. (2009). France's Atlantic coastal fisheries, c. 1600–1850. I I Starkey, Thór & Heidbrinck (Red.) (s. 229–249).
- Perkin, H. ([1969]1976). *The origins of modern English society, 1780–1880*. London: Routledge & Kegan.
- Schrumpf, E. (2019). Drikkeskikker og politisk kultur i Telemark på 1800-tallet. *Heimen*, 1, 25–38.
- Sejersted, F. (1993). *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Seland, B. (2004). Religiøse folkebevegelser i Norden fra midten av 1800-tallet. *Tidsskrift for kirke, religion og samfunn*, 2, 153–170.

- Seland, B. & Aagedal, O. (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkelseskristendommen*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Slettan, D. (1979). *Kystfolk ser tilbake*. Oslo: Tiden.
- Smout, T. C. (1997). *A century of the Scottish people 1830–1950*. London: Fontana Press.
- Sogner, S. (1996). *Aschehougs Nogeshistorie. Bind 6: Krig og fred 1660–1780*. Oslo: Aschehoug.
- Starkey, D. J., Thór, J. Th. & Heidbrink, I. (Red.) (2009). *A history of the North Atlantic fisheries. Volume 1*. Bremen: Verlag H. M. Hauschild.
- Sundt, E. ([1857]1968). *Om sædelighetstilstanden i Norge*. Oslo: Pax.
- Sundt, E. ([1858–59]1971). *Harham. Et eksempel fra fiskeridistriktene*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Sundt, E. ([1859]1976). *Om Ædrueligheds-tilstanden i Norge. Verker i utvalg. Bind 5*. Oslo: Gyldendal.
- Thompson, P. (1983). *Living the fishing*. London: Routledge & Kegan.
- Tretvik, A. M., Sandvik, P. T., Kirkhusmo, A. & Stugu, O. S. (2005). *Trøndelags historie. Bind 3: Grenda blir global 1850–2005*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Try, H. (1986). Lekmannsrørslø og “associationsaand” ca. 1820–1880. I Aagedal (Red.) (s. 15–39).
- Tveite, S. (1983). Den driftige jærbu – myte eller realitet? *Stavanger Museums Årbok 1982* (s. 45–51).
- Veja, J. (2009). *To kulturer. En sammenlignende undersøkelse av det vestnorske og det nordnorske kystsamfunnet med hovedvekt på det 19. og 20. århundret*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Veblen, T. ([1899]2014). *Den uproduktive klasse*. Oslo: Res Publica.
- Vries, J. de (1994). The Industrial Revolution and the industrious revolution. *Journal of Economic History*, 54, 249–270.
- Vries, J. de & Woude, A. van der (1997). *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500–1815*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. ([1904–1905]1972). *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Oslo: Gyldendal.
- Aadnanes, P. M. (1986). *Læstadianismen i Nord-Norge*. Oslo: TANO.
- Aagedal, O. (Red.) (1986). *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Aasen, I. (1917/1990). *Reise-Erindringer og Reise-Indberetninger 1842–1847*. Voss: Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab ved Halvdan Koht.
- Øidne, G. (1957/1975). Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet. *Syn og segn*, 1, 3–19.
- Østensjø, R. (1950). *En by blir til*. Haugesund: Lothes Bokhandel A/S forlag.

